

УДК 39

**“ЖАНИЦЬБА ЦЯРЭШКІ” ЯК УНІКАЛЬНЫ ЭЛЕМЕНТ КАЛЯНДАРНА-АБРАДАВАЙ
ТРАДЫЦЫІ БЕЛАРУСКАГА ПАДЗВІННЯ****А. С. ЦЫГАНКОВА***(Прадстаўлена: д-р гіст. навук, дац. У. А. ЛОБАЧ)*

Кожны гісторыка-этнаграфічны рэгіён Беларусі вылучаеца пэўнай спецыфікай традыцыйнай каляндарнай абраднасці. Адметным элементам каляндарнай традыцыі Беларускага Падзвіння з’яўляецца “Жаніцьба Цярэшкі” – адна з найбольш цікавых форм калядна-абрадавай гульні моладзі, якая дасягнула шлюбнага ўзросту. Распаўсюджана ў Лепельскім, Докишчкім, Ушацкім, Полацкім раёнах Віцебшчыны.

Ключавыя словы: *Жаніцьба Цярэшкі, Каляды, шлюб, “Полацкі канон”, спевы “бараны”, абрад ініцыяцыі.*

Дзеянне адбываецца на Каляды, калі здараецца разрыў часава-прасторавай суцэльнасці, што сведчыць аб сканчэнні старога і пачатку новага свету. Разрыў між “тым” і “гэтым” светам робіць мяжу хісткай, што прыводзіць да з’яўлення ў нашым свеце душ продкаў. Адсюль і асноўнымі дзеячамі Жаніцьбы Цярэшкі з’яўляюцца “Дзед” і “Баба” – у народных вераваннях гэта прадстаўнікі боскага свету, якія ўвасабляюць агульны вобраз продкаў, павінны былі забяспечыць урадлівасць гаспадарскіх палеткаў і жывёл, забяспечыць ішчаслівы шлюб, сексуальную сілу і нараджэнне дзяцей [6].

Падрыхтоўка да абрадавай гульні пачыналася з таго, што моладзь збіралася разам у агульнай хаце (пазней у карчме, бо, па-першае, гэта месца, дзе шмат моладзі, па-другое, з-за нясціплага характару гульні – сямейны дом не згаджаўся правесці гульні ў сябе, як гэта адбывалася са звычайнымі вячоркамі) і танчыла ўвесь вечар, быццам бы не збіраючыся Цярэшку жаніць. І толькі пад поўнач хтосьці з старэйшых кажа: будзем Цярэшку Жаніць.

Перыяд Калядаў можна разглядаць як пераходны перыяд у структуры каляндарнага года, калі парушаецца баланс светабудовы, каб пасродкам рытуала адрадзіцца наноў. Гэты дысбаланс прыводзіць да хаоса і дэструктыўнасці ў грамадстве. Каб пераадолець хаос і разлад, трэба было падзяліць усе дарослае насельніцтва на пары. То бок адна з галоўнах праблематых “Жаніцьбы Цярэшкі” – парадкаванне хаоса і наладжванне сацыяльнай структуры вескі.

Пасля абвяшчэння гульні пераходзіць да галоўных этапаў. Першы этап “Жаніцьбы Цярэшкі” – выбар “маці” і “бацькі”. На ролю бацькоў выбіралі людзей старэйшых, жанатых, яны былі вясёлыя і энергічныя. Часам іх чым-небудзь выдзялялі: “маці” апранала спадніцу, завязвала хустку, “бацька” прычэплялі бараду, “адзяваў кажух, вывернуты навоку”⁵.

“Маці” вядзе ўсю гульнію, а “бацька” ей падпывае і дапамагае. Надыходзіць працэс падбору пар – кульмінацыйны этап гульні (пары складаюць з улікам асабістых пажаданняў моладзі). Маці бярэ хлопца, а бацька дзяўчыну і пачынаюць “скручваць іх Лявоніхай”: спачатку маці танчыць з хлопцам, бацька з дзяўчынай, потым малады з маладой, бацька з маці, пад час дзеяння маці пяе: “*Божа мой, галоўка баліць./ Як жа мне дзетак пажаніць./ Якую мне раду даці./ Які мне парадак даці./ Уладзька – сынулечка./ Танечка – дачушачка./ А й роўная парачка, / Нам гарэлкі чарачка*” [2, с. 8]. Працэс скручвання маладых мае магічны, рытуальны характар, бо праз сімвал скручвання ніткі, скручвалі маладых у трывалы сямейны саюз. “Круціцца ва сне – азначае хуткае вяселле”, але адначасова дзеяслоў “скруціцца” у дачыненні да дзяўчыны азначае страчаную ёю цноту [8, с. 116].

Пару, што “пажанілі”, садзяць разам і выбіраюць іншую. Пяе маці: “*Божа мой, галоўка баліць./ Як жа мне дзетак пажаніць? / А якую пару браць? / Дзетачкам парадак даць? / Будзем жа піва варыць./ Будзем жа сыноў жаніць./ Будзем жа гарэлчку гнаць./ Будзем жа дачок аддаваць./ Наташа, дачушачка./ Іванька, сынулечка./ Вот іхняя парачка./ Ім гарэлкі чарачка*” [3, с. 666]. Пасля гэтага моманту маладыя становіліся “дзедам” і “бабай”.

Бацькі, пасля таго, як ажэняць апошняю пару, запрашаюць усіх на танец “Лявоніха”: маці з бацькам у крузе, астатнія вакол іх. Пасля таго, як маці патанчыць з усімі хлопцамі, а бацька з дзяўчынкамі, удзельнікі падзяляюцца на два шрагі (дзяўчаты з левага боку, хлопцы з правага) утварыўшы мосцік. Цяпер кожная “бабулечка” даганяе свайго “дзядулечку”, потым наадварот. Існавала процьма разнастайных Цярэшак, якія спявалі пад час “даганькоў”, і дазвалялі маладым уступіць у спеўны

⁵ Зап. эксп. ПДУ ў 1999 г. ад Фраленак Аляксандры 1937 г.н., в. Забалоцце Ушацкага р-ну.

дзялог, калі цябе падабаецца абраны партнер можна спець такія варыянты: “*Не ўцякай дядульчка, / Не ўцякай зязюльчка, / Я ж цябе люблю, люблю / Я ж цябе злаўлю, злаўлю*”, “*Ах, мая бабулічка, / Вішанька й налітая, / З гэтай жа Цярэшчакі, / Будзеш незабытая*” [9, с. 27]. Быў магчымы і іншы варыянт: “*Мой мілы камкуць, камкуць, / Не умеіць ножанькай тапнуць, / Не ўмеіць ціханька хадзіць, / Не ўмеіць хораша любіць*” [1, с. 167], “*Белая рутанька на вокне, / Не далі дзядульку на мне, / Я росціку вышэйшага, / Гонару лепшэйшага*” [5]. Спевы цярэшак – адзін з найбольш эмацыйных момантаў гульні, калі моладзь мела магчымасць кпіць і жартаваць адзін з аднаго: “*Ай, біда мая, біда, / Далі мне старога дзіда, / Старога, сварлівага, / Сляпога, журлівага. / Ні мне з ім у пір пайсці, / Ні мне з ім дома быці, / У пір пайсці – сварыцісі, / Дома быць – пабіцісі*” [2, с.77]. “*Ой беда, беда, беда./ На што Бог даў такога дзеда?/ Такога журлівага, / Такога сварлівага. / Ой гуляю, гуляю, / У вакенца паглядваю. / І дзеда пракленаю*”⁶.

Есць шмат жартоўна-іранічных варыянтаў Цярэшак, але існавала пэўная культура спеваў: трэба быць добразычлівым і тактычным, нельга высмейваць сапраўдныя хібы чалавека, то бок, калі партнер глухі, забаранялася пра гэта пець: “*Здаецца і гром ня біў, / Майго дзеда Пярун аглушыў*” [9, с.24]. Былі выпадкі, калі правілы не выконваліся і ігнараваліся дзяўчынай ці хлопцам, тады іх выводзілі з “гульні”, і потым на працягу доўгага часу не запрашалі на танцы, вярчоркі, то бок яны не былі часткай маладзеванага калектыву. Сутнасць другога этапа заключаецца ў спеве Цяпэшак. У традыцыйнай культуры такія бакі жыцця, як сэксуальнасць, эратызм, адносіны з супрацьлеглым полам старанна кадаваліся, бо культура і нормы ставілі чалавека ў жорсткія рамкі, а спевы, гульні, танцы, якія адбываліся на гэтым этапе, дапамагалі чалавеку разняволіцца і праявіць свае прыродныя жаданні і інстынкты згодна нормам культуры.

На завяршальным этапе гульні пары, пачынаючы з полькі, танчаць шматлікія беларускія традыцыйныя танцы, сярод іх: Лявоніха, Полька, Кракавяк, Падыспанец, Полька-Бабка, Субота і г.д.

Жаніцьба Цярэшкі была на некалькі відаў:

1) Мокрая Цярэшка – пасля жаніцьбы адбываецца застолле, на якім жартуюць, п’юць гарэлку і ядуць прыгатаваныя дзяўчатамі стравы. “*Састаўляюць сталы, зносяць гарэлку, закуску... Кожны свае выстаўляе, а тады ўсе разам ядуць, каму што нравіцца.*” (в. Кармалысы, Полацкі р-н) [3, с. 44]. Гэта больш позні варыянт гульні.

2) Сухая Цяпэшка – за стол не садзіліся, гулялі, а потым разыходзіліся.

Жаніцьба Цярэшкі – гэта сімвалічны шлюб моладзі, які суправаджаецца дзеяннямі і сімваламі эратычнага характару. У традыцыйнай культуры гэты характар не відавочны, бо ен кадуецца і шыфруецца. Найбольш распаўсюджаны сюжэты звязаны з дзівочай цнатлівасцю і яе ўзроставым пераходам: “*Дзед бабу тапіць вядзец, / А баба крычыць, ня йдзець./ Дзед бабу чабух на дно:/ -Дзядулька, мне й тут ладно!*” [3, с. 56]. У дадзеным выпадку паказаны сюжэт з патапленнем бабы дзедам, які характарызуе пераход “бабулькі” (якая дасягнула пубертатнага ўзросту) з дзівочага ў жаночы стан. Пераход з аднаго ўзросту ў іншы ва многіх традыцыйных грамадствах часта суправаджаецца абрадам ініцыяцыі. У выпадку з патапленнем адбылася ініцыяцыя вадой, а, напрыклад, ва Украіне існуе абрад “Каліта”, на якім адбываецца ініцыяцыя хлопцаў. Маладыя хлопцы скачуць да Каліты - рытуальнага хлеба і спрабуюць адкусіць кавалак, калі атрымалася, яны могуць удзельнічаць у вечарынках з дзяўчатамі, хадзіць на спатканні, выконваць мужчынскія абавязкі, сватацца і ажаніцца [7].

Хвартух у беларускай традыцыйнай культуры сімвалізуе жаночыя геніталіі [8, с.217]. То бок сюжэт Цяпэшак у якіх распавядаецца пра разрыў хвартуха, сімвалізуе страту жаночай цнатлівасці: “*Каб цябе каршун задраў, / Як ты мне хвартух падраў, / Каб цябе пяхух забіў, / Як жа ты мяне любіў!*” [2, с. 56]. Каб пазбегнуць разрыву хвартуха, дзяўчына пужае хлопца кадуком⁷: “*Каб цябе кадук стаптаў, / Як ты мне хвартух падраў! / Гэта мне матуся дала, / Каб за Пятрусём была*” [2, с. 46].

Разам з сюжэтам пра хвартух сустракаецца вобраз быка, які сімвалізуе мужчынскі пачатак. Ubачыць быка ва сне – азначае нараджэнне сына, а ўдар ягонымі рагамі – тое, што на яве “чалавек дабіваецца да жанчыны” [8, с. 217]. “*Цярэшку цярэжала, / На печы не ўлежала, / Пайду я каровы даіць, / А за мной жа бык бяжыць. / Каб цябе каршун задраў, / Як жа ты мне хвартух парваў!*” [2, с. 114].

Існуюць тэксты Цярэшак, якія не шыфруюць эратычны кантэкст: “*Цярэшку біда стала:/ З кім яго жана спала? / У полі пад ліпачкай, / З маладым Піліпачкай? / У полі пад яворам, / З маладзенькім Ягорам? / Ці пад гаем зеляненькім, / З казаком маладзенькім?*” [4, с. 126]. “*А што табе, дзядулька, стала, / Я з табой ночачку спала, / Ці спала, ці не спала, / Аж тая слава стала*” [2, с. 34]. Дашлюбныя палавыя зносіны забараняліся традыцыйнай культурай і нормамаі. Як я казалі раней, шмат сюжэтаў

⁶ Зап. Г. Лутавай у 2012 г. ад Шчарбакова Алімпіяда Міхайлаўна 1937 г. н., в. Шастова Полацкага р-н

⁷ Злы дух, які жыве ў лесе, у самым багістым балоце, на службе ў яго знаходзяцца ўсе меншыя і падначаленыя яму злыя духі.

абраднага дзеяння звязана з жаночай цнатлівасцю, такім чынам, калі дзяўчына страціла цноту да шлюбу, гэта пазбаўляла сюжэты Цярэшак сэнсу.

Дагэтуль не высветлена ад чаго паходзіць сам вобраз “Цярэшкі”. Згодна са слоўнікам “Беларуская міфалогія”, цярэшка – адно з імёнаў казачнага драўлянага хлопца, што ажывае на радасць бяздзетным “бацькам”, можна дапусціць, што ў старажытныя часы абрадавае дзеянне “Жаніцьбы Цярэшкі” адбывалася пры драўлянай разьбяной выяве “Цярэшкі”, які з’яўляецца апекуном сямейных пар [10, с. 546]. Беларускі даследчык Г. А. Барташэвіч кажа пра фалічны характар гэтага персанажа, бо слова “цэрэх” у беларускай мове азначае таўкач, які можна трактаваць як сімвалічны займеннік дзетароднага органа мужчыны [8, с.216]. Так сама існуе версія, што назва гульні паходзіць ад назвы аднайменнай вескі ў Вілейскім р-не, у гэтым выпадку “Цяпэшка” выступае як міфічны заснавальнік вескі, Божы чалавек, чараўнік, апякун людзей. Беларускі даследчык Таццяна Валодзіна судносіць гульні “Жаніцьба Цярэшкі” з гульні “Цяцерка”, на падставе таго, што гульні маюць аднолькавую любоўна-шлюбную мэту і спосаб яе дасягнення: моладзь падзяляюцца на два шэрагі (дзяўчаты з левага боку, хлопцы з правага) і хлопцы даганяюць сваю дзяўчыну, дзеянне суправаджаецца музыкай і спевамі.

Такім чынам, “Жаніцьба Цярэшкі” – гэта калядна-абрадавы гульні-танец, мэта якога ажаніць моладзь, дасягнуўшую шлюбнага ўзросту. Сыходзячы з таго, што да падрыхтоўкі сцэнарыя, выбару песеннага, танцавальнага і музычнага матэрыялу, падбору пар ставіліся з усей адказнасцю і сур’езнасцю, відавочна, што гульні мела важнае значэнне для тагачаснай моладзі, бо нярэдка прыводзіла да стварэння сям’і. Гэта сімвалічная жаніцьба суправаджаецца дзеяннямі і сімваламі эратычнага характару. У традыцыйнай культуры гэты характар не відавочны, бо ен кадзецца і шыфруецца.

З аднаго боку, Каляды – гэта прамежкавы перыяд, які сімвалізуе хаос і разлад сацыяльнай структуры, бо парушаецца натуральны ход часу. З другога боку Каляды – перыяд, які аб’яўляе канец Старага і пачатак Новага гападарчага года, дзе кожная рэч і дзея, у тым ліку і Жаніцьба Цярэшкі, набывала знакавы, рытуальны характар і уплывала на будучае. Каб пераадолець хаос і разлад, трэба было падзяліць усе дарослае насельніцтва на пары [1, с. 105]. То бок “Жаніцьба Цярэшкі” мела знакавае значэнне для вясковага соцыума, бо спрыяла ўпарадкаванню хаоса і наладжванню сацыяльнай структуры вескі.

“Жаніцьба Цярэшкі” найбольш прадстаўлена ў Лепельскім, Докшыцкім, Ушацкім, Полацкім і суседніх раёнах, яе тэрыторыя супадае з рассяленнем палачан, з рубяжамі Полацкай зямлі [2, с. 3]. Па гэтаму ігрышча мае не толькі вялікае нацыянальнае, а і рэгіянальнае значэнне. “Жаніцьба Цярэшкі” – унікальная абрадавая гульні, якая на ўзроўні з “Полацкім канонам” і спевамі “бараны” на Купалле, з’яўляецца важнейшымі сегментамі этна-культурнай спадчыны не толькі Падзвіння але і ўсёй Беларусі. Занесена ў Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь.

На прыканцы ХХ стагоддзя “Цярэшку” амаль не жанілі на весцы, што звязана з працэсамі урбанізацыі, калі вясковае моладзь масава з’язджала ў гарады. Заняпад ахапіў амаль усе бакі каляндарнай і сямейнай абраднасці, але дзякуючы набыццю незалежнасці Рэспублікай Беларусь, з’яўляецца грамадская цікавасць да этнакультурнай спадчыны народа, якая з’яўляецца грунтам беларускай ідэнтычнасці, унікальнасці, адметнасці. На падставе гэтага пачалося адраджэнне культуры. У выпадку з “Жаніцьбай Цярэшкі” спроба рэканструкцыі адбываецца ў в. Велеўшчына, Лепельскага раёну: носьбіты традыцыі, з дапамогай маладзевых фальклорных калектываў і дзеячаў культуры, на працягу 15 гадоў адраджаюць лакальную вясковую традыцыю, абрад “Жаніцьба Цярэшкі” так сама не раз праводзіўся ў Мінску, куратарамі якой былі Яўген Барышнікаў, Сяржук Доўгушаў. Такім чынам, можна меркаваць, што гульні-шлюбныя дзеі (імітацыя ірагаміі), якія тычацца Каляд, былі адказныя за касмалагічны момант змены гадоў, для стабілізацыі натуральнага ходу часу, ўзнаўлення долі, прадукцыйных сіл, і багацця ўсяго вясковага соцыума.

ЛІТАРАТУРА

1. Бандарчык, В.К. Паззія беларускага земляробчага календара / В.К. Бандарчык, А.С. Фядосік, К.П. Кабашнікаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 613 с.
2. Валодзіна, Т.І. Цярэшка святое дзела: Жаніцьба Цярэшкі на Лепельшчыне (паводле сучасных запісаў) / Т.І. Валодзіна. – Віцебск, 2010. – 112 с.
3. Варфаламеева, Т.Б. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. У 6 т. Т.2. Віцебскае Падзвінне/ Т.Б. Варфаламеева, А.М. Боганева, М.А. Козенка. – Мінск: Беларуская навука, 2004. – 910 с.
4. Володина, Т.И. Белорусский этнографический фольклор/ Т.И. Володина, А.С. Федосик. - Москва: Ладомир, 2006. – 381 с.
5. Гойкнуў баравік. Народныя сьпевы ў выкананьні Рыгора Барадуліна [аўдыязапіс] / Этнаўсе. Рэжым доступа: <https://ethno.by/audyioteka/701898368>. – Дата доступу: 30.04.2020.

6. Госці калядныя: сімволіка традыцыйных персанажаў [Электронны рэсурс]/ Студэнскае этнаграфічнае таварыства. Рэжым доступу: <http://set.ethno.by/?p=3918>. – Дата доступу: 14.04.2020.
7. Каліта [відэазапіс] // YouTube. Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=bi1vqtAzEZQ>. – Дата доступа: 19.04.2020.
8. Лобач, У.А. Эрас у беларускай традыцыйнай культуры / У.А. Лобач // *Studia mythologica slavica*. – 2003. – № 6. – с. 205-248.
9. Салавей, М.Л. Жаніцьба Цярэшкі / М.Л. Салавей. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 519 с.
10. Санько, С.І. Міфалогія беларусаў: энцыклапедычны слоўнік / С.І. Санько, Т.І. Валодзіна. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.